

АБАЙДЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ӨЛЕҢДЕРІНДЕ ҚОЛДАНЫЛҒАН АРАБТІЛДІ «ҚАУЛ» ТЕРМИНІНІҢ ТҮСІНІГІ

* Амренов А.Д.¹, Саурбаев Р.Ж.², Сарыбаева Б.Ж.³

¹филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті

Павлодар, Қазақстан, e-mail: adilbek.amrenov.61@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Торайғыров
университеті, Павлодар, Қазақстан, e-mail: rishat_1062@mail.ru

³филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әлкей Марғұлан
атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан
e-mail: bayanjan73@mail.ru

Аңдатпа. Абайдың шығармашылық мұрасы гуманитарлық бағытта жан-жақты зерттеліп келеді, зерттеліп те жүр. Бір кемшін тұсы ақын шығармаларының текстологиялық жағын қарастыруда жатыр. Әсіресе философиялық туындыларындағы араб сөздерінің терминдік мағынасы ашылған жоқ. Жалпы Абай шығармаларының араб-парсы тілінен енген лексикалық қабаты түбегейлі зерттелмеген. Соның ішінде араб тілі арқылы енген діни, философиялық, логикалық терминдер назардан тыс қалған.

Мақаланың мақсаты Абай өлеңі мәтінде қолданылған араб тілді логика-философиялық терминнің ұғымдық-семантикалық ерекшелігін анықтау.

Мақалада Абайдың «Алла деген сөз жеңіл» өлеңінде қолданылған текстологтар тарапынан қарастырылмаған немесе терминдік мағынасы ашылмаған араб тілді ортағасырлық интеллектуалды мәтіндерде (діни мәтіндерде, логикалық-фәлсәфалық трактаттарда) жиі кездесетін «қаул» терминіне талдау жасалған. Араб тілінде ғылыми-философиялық термин болып қалыптасқан сөздің таным саласында дамуы мен тілде орнығуы және ол сөзді Абайдың өлеңінде қолдануы талданады. Оның жазған философиялық лирикасындағы діни терминологияның кәләмдік (фәлсәфа) және мантықтық (логика) дәстүрдің қалыптаса бастауын белгілеген әл-Фараби еңбегінің жалғасы ретінде қарастырылады.

Философиялық және діни синтезге негізделген сенім, ақида ілімін уағыздау барысында Абай өзінің философиялық мәтіндеріне терминдерді қолданып өзіндік концепциялар енгізеді және ортағасырлық араб философтары қалыптастырған арнайы ғылыми-танымдық терминологияны өзінің поэтикалық шығармасында орынды көрсетеді.

Авторлар Абай қолданған «қаул» терминіне қатысты дін ілімдерінің (фиqh, шарифат, ақида, хадис, т.б) ортағасырлық араб интеллектуалдық контексті тұрғысынан ислам ғұламаларының, оның ішінде Әбу Насыр әл-Фарабидің логика-философиялық трактаттарындағы тұжырымдарды, шығыстанушы-ғалымдар тарапынан айтылған пікірлерді келтіріп, салыстыра қарап, өз түйінді ойларын білдіреді.

Зерттеу жүргізу барысында сипаттау, анализ жасау, ретроспективті зерттеу әдістері қолданылған. Зерттеу нәтижесінде «қаул» терминінің ақида, фиqh, шарифат, хадис, құрантану сияқты дін ілімдеріндегі көрінісіне талдау жасалды.

Абай шығармаларындағы діни, діни-философиялық, логикалық терминдердің күні бүгінге дейін қарастырылмауы зерттеудің өзектілігін анықтайды.

Жұмыс қорытындыларының практикалық маңыздылығы – бұл мақала жоғары оқу орындарындағы әдебиеттану пәндерінің циклі бойынша дәрістер мен семинарларға дайындық кезінде қосымша оқу материалы ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Тірек сөздер: текстология, араб-парсы лексикасы, пропозиция, масдар, философиялық термин, мантик-логика, дін ілімі, мәтін концептісі, кәләм ілімі, мутакаллим

Негізгі ережелер

Абайдың қалдырған қазыналы мұрасы тілтану, әдебиеттану, мәтінтану, философия, педагогика, психология, тарихи жағынан біршама зерттелген. Дегенмен ақын шығармаларының текстологиялық жағы күні бүгінге дейін өз деңгейінде қарастырылмай келеді. Текстолог ғалымдардың көбі ақын шығармасын зерттеу барысында араб-парсы тілдері арқылы енген діни-философиялық терминдерге көп назар аудармай өтеді. Себебі, діни және философиялық мағынасы бар сөздердің араб-парсы тіліндегі мағынасы қазақ тілінде кеңейіп немесе тарылып, жаңа бір мағынада көрінуі мүмкін. Алынған сөздің лексикалық мағынасын зерттеушілер араб-парсы сөздерінің сөздік мағынасын ғана түсіндіреді, ақын мәтіндерінде кездесетін діни, діни-философиялық, логикалық терминдердің мағынасын ашуға бара бермейді. Абай шығармашылығындағы араб-парсы кірме сөздерінің семантикалық сипаты лингвистикалық тұрғыдан гөрі философиялық, танымдық мәні басымырақ. Абай өз сөздерінде тілдік мағынасынан гөрі оның танымдық мағынасын беруге мән берген. Сол себепті мәтіндегі діни терминдердің этимологиясын ашуда қиындықтар туындайды.

Мақаланың мақсаты – осы олқы тұсты толықтыру, яғни Абай өлеңі мәтінінде қолданылған діни-философиялық терминдердің ұғымдық-семантикалық ерекшелігін анықтау, текстологиялық талдау жасау.

Кіріспе

Абай шығармаларына араб тілінен енген сөздердің терминдік мәнде қолданылуын саралап, сұрыптап, оның поэтикалық мәтінде қолданылуын анықтау – біраз ізденісті қажет ететін күрделі мәселе.

Біздің зерттеу нысанымызға алынып отырған Абай өлеңінде жалпы саны алты діни-философиялық термин (қаул, тағриф, мәужуд, хауасс, мутакаллим, мантикин) бар. Мақаланың көлеміне байланысты Абай өлеңінде кездесетін терминдердің барлығы емес, тек «қаул» термині ғана талданып ұсынылды. Талдау барысында терминнің басқа дін іліміндегі қолданысы, дінтанушы, арабтанушы ғалымдардың зерттеулері де ескеріліп отырды. Абайдың философиялық тақырыптағы шығармаларындағы терминдердің мәнін ашып талдау арқылы оның ғылыми танымының өрісі айқындалады. Сонымен бірге, абайтанудағы күрделі мәселелердің бірі – Абайдың ақындық кітапханасының бір түйіні шешіледі деп ойлаймыз.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу жүргізу барысында сипаттау, талдау жасау, ретроспективті зерттеу әдістері қолданылды. Талданып отырған терминнің шығу төркінін ақида, фикһ, шарифат, хадис, құрантану сияқты дін ілімдеріндегі көрінісі,

ортағасырлық араб интеллектуалды мәтіндердегі, соның ішінде әл-Фарабидің логика-философиялық трактаттарындағы қолданысы, америкалық Ф. Роузентал, араб Ф. Аттар, орыс И. Насыров, А. Смирнов сияқты шығыстанушы, арабтанушы ғалымдардың көлемді зерттеулері, сонымен қатар Х. Барановтың «Араб-орыс сөздігі», И.Т. Фролов редакциясымен шыққан «Философия сөздігі», А.А. Ивин, А.Л. Никифоров құрастырған «Логика бойынша сөздік», араб тіліндегі «Шариғат ілімі терминдерінің сөздігі» сынды сөздіктерді негізге ала отырып, Абай өлеңі мәтінінде қолданылған діни-философиялық терминнің ұғымдық-семантикалық мәні анықталады. Абай өлеңдеріндегі қаул терминінің поэтикалық қолданысына үңіліп, ақынның иман, сенім танымындағы ойшылдық пікірі талданады.

Нәтижелер

Мақалада Абай Құнанбайұлының «Алла деген сөз жеңіл» өлеңіндегі «қаул» деген діни терминінің қолданысын анықтауда терминге қатысты ортағасыр араб-мұсылман философы Әбу Насыр әл-Фарабидің пайымы және арабтанушы ғалымдардың зерттеулері, терминнің ислам діні іліміндегі қолданыс аясы сарапталып, ақын өлеңі мәтініндегі діни-философиялық терминнің ұғымдық-семантикалық мәні анықталды.

Талқылау

Абай шығармаларын шығыс әдебиеті, мәдениеті, философиясы мен діни танымына қатысты зерттеген еңбектер біршама, алайда оның болмыс, өмір, тағдыр жайын толғаған интеллектуалдық поэзиясы сөз болғанда ортағасырлық араб интеллектуалды мәтіндермен байланысы, ғылыми-танымдық тұрғыдан қолданған араб-парсы сөздерінің термин ретіндегі мағынасы шет қалып жатады. Абайдың ортағасырлық араб-мұсылман мәнмәтінімен салыстыра зерделейтін күрделі философиялық туындыларының бірі – «Алла деген сөз жеңіл» өлеңі. Ақын өлеңді 1897 жылы елу екі жасында жазған. Жеті-сегіз буынды шалыс ұйқасқа құрылған. Өлеңнің баспа бетін көрген нұсқаларын салыстырып қарағанда, композициялық құрылымында өзгешеліктері бар. Мүрсейіт Бікеұлының көшірмелерінде (1905, 1907, 1910 жж.) «Жүрегім, ойбай, соқпа енді» өлеңімен жалғаса жазылған. Өлеңнің қазіргі қолданыстағы толық төрт шумағы қамтылған. Тұрағұл қолжазбасында алғашқы сегіз тармағы ғана бар. 1909 жылы Санкт- Петербургте араб әрпімен басылған алғашқы жинағында Тұрағұл қолжазбасындағы алғашқы екі шумақ басылған. 1922 жылы Ташкентте шыққан кітапта, 1933 жылы М.Әуезов құрастырған латын әліпбиімен басылған толық жинақта өлеңнің екі шумағы өзгеріссіз қайталады. Тек 1939 жылғы Абай шығармаларының толық жинағында соңғы екі шумақ қосылған. Кейіннен қосылған шумақтар Мүрсейіт қолжазбасынан алынып қайта толықтырылған болу керек. Кейінгі баспа бетін көрген ақынның жинақтарында осы төрт шумақ өзгеріссіз жарияланып келеді.

«Алла деген сөз жеңіл» өлеңінің әр жылдары жарияланған нұсқаларын салыстыра қарағанда бірінші шумақтағы *жол, қол* сөздерінің орындарының

алмасып тұрғанын көреміз. Мүрсейіт қолжазбасы мен Тұрағұл көшірмесінде және 1909, 1922, 1933 жылдардағы басылымдарда бірінші шумақ:

Алла деген сөз жеңіл,

Аллаға ауыз *жол* емес.

Ынталы жүрек, шын көңіл,

Өзгесі хаққа *қол* емес, – деп келсе, кейінгі жинақтарда екінші тармақ «Аллаға ауыз *қол* емес», төртінші тармақ «Өзгесі хаққа *жол* емес» болып *жол* мен *қол* сөздерінің орны ауыстырылып қолданылған. 1939 жылғы және 1945 жылғы басылымда бұл жол «Өзгесі хаққа *құл* емес» деп басылған. «Абай тілі сөздігінде» *қол емес* тіркесі *лайықсыз, жөн емес* деп түсіндірілген. «Өзгесі хаққа *қол (құл)* емес» тармағы шумақтың ғана емес, бүкіл өлең мәтінінің мағынасына, ақынның айтатын ойына, танымына нұқсан келтіріп тұрғаны анық. Ақын шығармаларының текстологиясымен айналысқан көптеген мәтінтанушы-ғалымдардың осы сөзге назар аудармағаны байқалады.

Өлеңнің мазмұны оның атауымен сәйкес келеді. Атауы шығарманың тақырыбын және автордың негізгі идеясын айқындап тұр. Мүрсейіт қолжазбасындағы шығарманың атауы болмайтын нұсқа кейіннен ақынның 1909 жылы Санкт-Петербуркте, 1922 жылы Ташкентте шыққан кітаптарда да солай кеткені көрінеді. Кейінгі шыққан жинақтарда өлеңнің бірінші тармағын атау етіп қойған. «Алла деген сөз жеңіл» деп басталатын бірінші жолы өлеңнің аты болып тұр. Ақынның негізгі ойын концептілейтін басты пропозиция, яғни логикада пікір, пайымдау болса, тіл білімінде сөйлем болады. Пропозиция семантикалық-мағыналық құрылым болғандықтан нақты мағынаны анықтауға жол ашады. Өлең мәтінінің негізгі фрагменттері болып табылатын лексикалық қабатынан *Алла, хақ, тәңірі, тағриф, мәужуд, ақыл, хауас, мутакәллимин, мантиқин* сияқты тірек сөздер тізбектеледі. Осы терминдік мағынадағы сөздерден ортақ діни-танымдық микротақырып шығатынын байқауға болады. Исламдық таным философиясы тұрғысынан сенім, иман (الإيمان). Жанры интеллектуалды поэзия, яғни діни-философиялық лирика, сондықтан жоғарыдағы кілт сөздердің барлығы араб тілді фәлсәфалық терминдер мен аталымдар. Абайдың шығармашылығын әдебиеттанулық, лингвистикалық жағынан зерттеген еңбектерде араб-парсы сөздерінің тақырыптық топтары сараланған еңбектер баршылық. Алайда солардың көбінде араб-парсы сөздерінің терминдік мағынасы қарастырылмаған. Сондықтан дүние, өмір туралы ойлары мен дін мәселесін түсіндіретін сөздерді мәтін тақырыбына орай теологиялық семантика аясында терминдік мағынасын түсіндіріп зерттеу – маңызды мәселенің бірі.

Енді өлеңдегі осы зерттеу аясында қарастырылып отырған *қол* сөзіне келсек, араб тілінде *қаалә* (قال) – *сөйлеу, айту, деу, әңгімелеу* бос етістігінің бірінші баб масдары *қаул* (قَوْل), сөздіктегі тілдік мағынасы *әңгіме, сөз, айту, сөйлеу*.

Қаалә (قال) етістігінің тұлғалары масдар (مصدر), негізгі есімше (اسم الفاعل), ырықсыз есімшелер (اسم المفعول) арқылы туынды сөздер мен терминдер жасалады.

Х. К. Баранов сөздігінде *қаалә* (قال) етістігінің туынды формаларынан жасалған *әл-қаул әл-фасл* (القول الفصل) - шешуші сөз; *әл-қаул әл-муәсуур* (اماثور القول) – сөз, афоризм; *қилун* (قيل) – сөз, тіл; *мақаалат* (مقالة) - мақала, әдеби очерк; *мәқуләт* (مقولات) – айту; *әл-мәқуләт әл-ашара* (المقولات العشر) - филос. категория. Барлығы терминдер сөздер [1, 655].

А. Мустафаева араб терминологиясы дамуының тарихында классикалық және заманауи кезең болғанын айта келіп, діни лексиканың тууының классикалық кезеңінде араб терминологиясының басқа түрлерінің, соның ішінде философия, экономика, әлеуметтану, медицина, құқық және т.б. дамуына негіз болғанына тоқталады [2]. Расында да араб тілді терминдердің жасалуына классикалық дәуірдегі Құран лексикасының (معجم القرآن) әсері зор болды.

Америкалық шығыстанушы Ф. Роузентал өз зерттеуінде Құрандағы 78 мың сөздің ішінде *қол* – қаул сөзі 1700 рет кездесетінін айтқан [3, 38].

Қаул (قول) термині дін ілімінің барлық саласында: кәләм (علم الكلام), ақида (علم العقائد) шариғат (علم الشريعة), фикһ (علم الفقه), хадис (علم الحديث), хадис жеткізушілер туралы ілім (علم الرجال), құрантанудың тәфсир, тәуил ілімінде (علم التاويل, علم التفسير) қолданылады.

Шариғат ілімінде *қаул* (قول) – айту терминін Ислам дінінің барлық мазһаб ғалымдары әл-мужтахид ілімі ретінде ортақ пайдаланады. Сондай-ақ, Құран ілімінде (*әл-қаул би-с-сариф* – القول بالصرف; *әл-қаул би-с-сирфа* – القول بالصرفة), фикһ ілімінде (*әл-қаул әш-шәәрх* – القول الشارح; *әл-қаул бил-мәужиб* – القول بالموجب) және тәрбие мен білім беруде (*әл-қаул әл хасан* – القول الحسن; *әл-қаул әл-хақ* قول الحق) қолданылатын термин ретінде әрқайсына жеке-жеке анықтама береді [4, 1283].

Қаул (قول - қаул) термині фикһ ілімінде «сахабалардың айтқаны мен фәтуәсін» (القول الصحابي او الفتوى الصحابي - әл-қаул ас-сахаба әу әл-фәтуә әс-сахаба) үкім шығаруда қосалқы дәлел ретінде қолданылады [5, 53].

Термин сөздің енді бір қолданатын жері иманға (сенім) байланысты, яғни Жаратушының ақиқатын ауызша мойындауда «қаул» термині пайдаланылады. Иман үш түрлі қабылданады: тілмен айту (قول باللسان - қаул би-л-лисан); жүрекпен сену (إعتقاد بالقلب - иғтиқад би-л-қалб); денемен орындау (عمل بالجوارح - ағмалу би-л-жауарих) [6, 180].

Ортағасырлық араб интеллектуалды мәтіндердегі терминдерді қарастырған А. Смирнов «қаул» сөзінен жасалған *қаул жазим* (قول جازم) - *утверждающее высказывание*, *қаул шәрих* (قول شارح) – *разъясняющее высказывание* деген философиялық терминдерді саралайды [7, 424].

Қаул (قول) сөзі діни терминдік мәнінде отағасырлық ислам философтарының трактаттарында кездеседі. Бұл сөзді термин ретінде алғаш айналысқа енгізген Әбу Насыр әл-Фараби. Ол өзінің «Логика ғылымы туралы» трактатында Платон мен Аристотель еңбектеріне түсініктеме жасай отырып ақылмен пайымдалатын объектілерді *нұтқ* (نطق) – «сөз» және *қол* (қаул) – «айтылған сөз» деп екіге бөліп қарастырады да, мантиқтың (логика) «адамның ойлау күші, жүректе орналасқан сөз (نطق - нутқ) және дауыс арқылы сыртқа шығарылып айтылған сөз (قول - қаул) деген үш басты негізін ашып көрсетеді [8, 174]. Яғни, *қол* – қаул «айтылған сөз» деген мағында болып отыр.

Яғни Әбу Насыр әл-Фараби айтып отырған «қаул» (قَوْل) термині *фихх, кәләм, ақида, хадис, мантық*, фәлсәфа ілімі ғұламаларының діни мәселелерді әрқайсысы өздерінше іштей ой қорытып, тұжырым жасап, ортақ шешімге келіп айтқан пікірлері. Әл-Фарабидің сыртқа шығарылып айтылған сөзі ақылмен ойлап берілгендіктен – *айтылым*, яғни қаул (قَوْل), сондықтан оны логик ғалым *мантық* – логика термині ретінде қарастырады.

Араб тіліндегі қаул сөзі қазақ тілінде қаулы құжат деген мағынада қолданылады: قَوْل (қаулун) қаулы – 1) сөздер; 2) сөз, сөйлеу, пікір айту, келісу, қорытынды; 3) ауыс. шешім [9, 148]. Көріп отырғанымыздай араб тілі арқылы енген кірме терминнің қазақ тіліндегі дыбысталуы да (قَوْل – қаулы), мағынасы да (қаулы, пікір, шешім) өзгермеген.

Әбу Насыр әл-Фараби «Логикалық трактатында» (الرسائل المنطقية – Әр-рәсәи’лу-л-мантықийа) логикалық пайымға қатысты қаул (قَوْل) сөзінің негізінде: *қаул би-л-фиғл* (قَوْل بِالْفِعْل) – ассерториялық, яғни әрекеттегі пайым немесе бір нәрсенің бар екенін мойындауды не терістеуді білдіретін пікір; *қаул мисәлий* (قَوْل مِثَالِي) – аналогиялық пайым немесе бір нәрсенің ұқсастық, үйлесімділігіне байланысты пікір [10, 652], сонымен қатар «Китәб әл-хитаба» (كتاب الخطابة) – «Риторика» трактатында *әл-қаул әл-қияси* (القَوْل الْقِيَاسِي) [10, 458] – силлогистикалық айтылым; *әл-қаул әл-мушәккәл* (القَوْل الْمُشْكَل) [10, 460] – логикалық терминдерді пайдаланады. Байқасақ терминдік мағынада да араб тілінде бұл сөздердің ауқымы кең болып келеді екен. Біз үшін Абай өз өлеңдерінде оның қай мағынасын алды, қазір сол маңызды.

Әбу Насыр әл-Фараби логика-гносеологиялық зерттеулерінде, өзі айтқандай, Аристотельдің алты логика кітабын қамтитын «Органон» жинағына сүйенеді. Оның *ертедегілер* деп нұсқап отырғаны ежелгі грек ойшылдары Платон мен Аристотель. Аристотельдің формалды логиканың заңы силлогизмге (араб. قياس – қиас) қатысты айтқандарын негізге алып отыр.

Араб тілінің قَوْل (қаул) термині қазақ тілінде *айтылым, пайым*, орыс тілінде *высказывание, суждение* сөздіктердегі мағынасына келсек, философиялық сөздікте *айтылым* дегеніміз логикалық тұрғыда дұрыс құрылған сөйлем [11, 106], ал логикалық сөздікте *айтылым* грамматикалық мағынасына дұрыс құрылған сөйлем деп толықтырылып беріледі [12, 61].

Абайдың «Аллаға ауыз жол емес» деп отырғаны тілмен (қаул би-л-лисан) иман келтіру, «Ынталы жүрек, шын көңіл» - жүрекпен (ифтиқад би-л-қалб) келтірген иман арасындағы айырмашылық туралы айтқаны. Өзгесі Хаққа қаул емес тармағындағы қаул логикалық танымға және ақида яғни сенімге (иман) қатысты термин. Бұған дәлел өлең мәтінінде осы терминмен қатар соңғы шумақтағы *мұтақаллимин мантықийн* сөз қолданысы.

Ақын шығармаларының академиялық басылымдарында бұл сөз тіркесі *мұтақаллимин* (متكلمين) – *сөйлеушілер, дінді дәлеледеушілер*, ал мантықийн (منطقيين) – *сөйлеушілер, терең ой, қисынды сөз* деп түсіндірілген. Араб тіліндегі сөздерді статикалық тұрғыдан, сөздіктегі мағынасымен аударсақ, оның терминдік мәніне түсінік берілмеген. Мұндағы «*мұтақаллимин*» (متكلمين) – араб тілінің *тәклләмә V* баб етістігінен (تَكَلَّمَ – *әңгімелесу, сұхбаттасу*) жасалған туынды сөз *мұтәқаллим* (متكلم) - *сөйлеуші*, терминдік мағынасы *кәләм*

ілімінің ғалымы. Мүтәкәллимін соның көпше түрі – сөйлеушілер, мүтәкәллимдер. Кәләм ілімі – Ислам сенім-нанымдарын зерттейтін, оның дұрыстығын нақлия (Құран аяттары мен Хадис мәтіндері) және ақлиямен (ақылмен, рационалды түрде) дәлелдейтін ең негізгі ислам ғылымдарының бірі. Кәләм – «Тәухид ілімі», «Усул әд-дин ілімі», «Фикһ әкбар ілімі», «Иман ілімі», «Әсмә уа сифат ілімі» және «Усул суннә ілімі» деген атаулармен де белгілі.

Ал мантықиин» (منطقين) – нәтақа (نطق – сөйлеу, айту, баяндау) I баб етістігінің масдары мантық (منطق) сөздік мағынасы – тіл, сөз, терминдік мағынасы логика, қисын араб тілді логика-философиялық термин. Құрылымдық тұрғыдан «мутакаллимуун мантықуун» (متكلمون منطقون) мүзәккәр (мужской) текті дұрыс көптік жалғауында тұрған қиыса байланысқан сөз тіркесі, қазақ тіліне қотарғанда «кәләм логиктері» матаса байланысып жалпы бір ұғымды білдіреді, нақты айтқанда кәләм ілімінің мантықишылары-логиктері.

Философиялық логикаға сүйенген алғашқы кәләмшілер. Бұндай әдісті ең көп қолданған мұғтазилә бағыты [13].

Ислам дініндегі кәләм – рационализмнің негізін қалаушылар, мұғтазиләшілер. Бұлардан кейін кәләмнің рационалды бағыттағы өкілдері Әл-Фараби, Ибн Сина, әл-Хорезми ислам ойлау жүйесінде ақли ғалымдар, фәлсафашылар болды. Бұлар ақиқатты ақлия ілімімен дәлелдеді. Ақыл мен жүректі қатар ұстап, жаратушыны танудың жолдарын көрсетті.

Абай «Мүтәкәллимін мантықиин, бекер босқа еседүр» дегенде осы ақыл мен мантық әдісіне жүгінген мұғтазалиттер мен ақли ғалымдарды меңзеп отыр. Абайдың осындай сөздерінен оның осы рационалды бағыттағы философтардың трактаттарымен өте жақсы таныс болғанын көреміз. «Ақылға сыймас ол Алла» деп оларды мойындамайды. Мутакалимдердің ілім жалпы мұсылмандар алатын қал ілімі немесе сөз, ал хал ілімі ақиқатты жүрекпен тану. Құранның көп аяттарында да адамның жаратушыға деген сенімі тек жүрекпен қабылданатыны айтылған («Мағида» сүресі, 41-аят, Хұжрат» сүресі, 14-аят). Жүрекпен, сезіммен сенбеген дүниенің бәрі жалған.

Абайдың тұжырымы кәләмшілердің ішінде ғалымдар Матруди мен әл-Ашғаридің Алланың затын ақылмен тану мүмкін емес, Алла ақылға сыймағандығымен құдыретті дейтін пайымына сәйкеседі. Матуридидің ұстанымы бойынша: Иман – Алланы және Алладан келгеннің бәрін жүрекпен растау (ат-тасдиқ /ат-тасдиқ фәрд/ат-тасдиқ хассатан) [14, 41]. Жаратушы адамның тар санасына сыймайтынын айтады.

Діни-фәлсәфалық терминмен айтқанда «тасдиқ би-л-қалби» (تصديق بالقلب) - Алланың ақиқаттығын жүрекпен сезу, жүректегі, көңілдегі сенім, яғни интуиция. Бірақ интуиция арқылы сезіну, соған сену Алланың сипатын ақылмен танудан қарағанда адам үшін жеңілдеу. Себебі, оның сипаттамасы тек абстрактылы ұғымдар арқылы беріледі. Жаратқан Алланы тану сондықтан жүрекке берілген.

Ислам ғалымдары «тасдиқ би-л-қалбиді» Құранның 22 сүресінде: «Олар жер жүзінде кезіп жүрмеді ме? Сонда олардың түсінер жүректері және естір

құлақтары болса еді. Негізінен көздері соқыр емес. Бірақ көкіректеріндегі жүректері соқыр» деген. «Хаж» сүресінің 46 аятына сүйеніп осылай тұжырымдайды. Жүрекпен сенудің (تصديق بالقلب – тасдиик би-л-қалби): махаббат, хауф, тәуәккал сияқты бірнеше түрлері бар. Қалб – жүрек терминіне қатысты ортағасырдағы философтардың тұжырымдары әр алуан. Мутакалимдердің алғашқы өкілдері мұғтазалиттер «қалбтің» тек рационалды белсенділігіне баса назар аударды және ойлау үрдісімен сәйкестендіреді. Абай Алланы тануда махаббатқа терең мән береді. («Махаббатпен жаратқан адамзатты, Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті»). Ол «тасдиқ би-л-қалб» мәселесін 38-қарасөзінде талдап береді. Махаббатты Алланың бір сипаты ретінде, оның өзін тану үшін сол Алланың өз сипатын пайдалану басты мәселе болып отыр. Алланың ең маңызды сипаты махаббатпен байланысты айтылады. Шығыс шайырларында осы тақырып үнемі көтеріліп отыруы содан. Махаббат – ол алдымен өзінді жаратқан Алланы тану.

Абай өлеңдерінде *қаул* (قَوْل) термині сенімге, иманға қатысты қолданылғандықтан өлең шумағы былай келеді:

Алла деген сөз жеңіл,

Аллаға ауыз жол емес.

Ынталы жүрек, шын көңіл,

Өзгесі Хаққа *қаул* (قَوْل) емес.

Ал енді осы *қаул* (قَوْل) сөзінің әр түрлі оқылуы – алдымен, араб таңбалы қадым жазуында (Мүрсейіттің барлық қолжазбалары қадым әріптерімен жазылған. – Ә.Д.) пәндік аталымдар, сөздер, сөз тіркестері, сол тілдің орфографиялық ерекшеліктері сақтап жазылған. Яғни дауыссыз дыбыстық жазуға негізделген араб тілінде қысқа дауысты дыбыстарды белгілейтін харакаттар (диакритикалық белгілері) қойылады. Құран аяттары мен хадистердегі харакат таңбалардың рөлі зор. Қадыммен жазылған қолжазбаларда араб-парсы сөздері немесе пәндік аталымдардың харакаттары қойылмауы да мүмкін. Сондықтан бүгінгі күні кейбір сөздерді дұрыс оқымай жатамыз. Қарастырылып отырған араб тіліндегі (قَوْل – *қаул*) сөзін харакатсіз оқығанда *қол* немесе *құл* деп оқуға болады. Өлең мәтінінде солай оқылған да. Екіншіден, *қаул* (قَوْل) сөзін діни- фәлсафалық термин ретінде қарастырмағандықтан дұрыс оқуға көңіл бөлінбеген. Ең бастысы Абай шығармаларындағы діни аталымдар мен терминдерге түсінік берілмеген, текстология жасалмаған. Текстологиямен айналысатын ғалымдардың араб-парсы тілдерін білу керектігі осыдан көрінеді.

Қорытынды

Абайтаным теориясы бағытында классикалық ислам философтарының трактаттарындағы дін іліміне қатысты тұжырымдар мен діни-фәлсафалық ұғымдарды мәтін концептісі (мазмұнды барынша сығып) аясында қарастырады. Ол мәтінді барынша компрессиялық сипатқа салып, ықшамдап тақырыпқа сай араб-парсы тіліндегі философия, логика терминдерін қолданады. Өзіндік тұжырым жасайды. Оны ақлия, нақлия ілімдерімен дәлелдейді. Абайдың хәкімдігі де осында. Абайдың хәкімдігін тану үшін оның

шығармаларының текстологиясын жасап, қолданыстағы араб-парсы сөздерінің ара-жігі ажыратылып, фәлсафәлық, логикалық терминдердің түсіндірме сөздігі түзілу керек. Сонда ғана ойшылдың Ислам фәлсәфасындағы негізгі мәселелерге, соның ішінде тәухид, иманға қатысты ой-тұжырымдары ашылады

Ортағасырлық ислам фәлсафасының ерекшелігі оның дискурстық сипаты болды. Абай қолданып отырған «қаул» термині сұхбаттық философияның негізінде пайда болған. Талқыланып отырған өлең мәтініндегі термин де осы мақсатта пайдаланған. Абай «Мутакаллимин мантиқин, бекер босқа езе дүр» дегенде олармен Алланың мәні мәселесін шешудегі пікірталасқа түскен.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – М.: Рус.яз., 1984. – 944 с.
- [2] Мустафаева А.А. Основные способы терминообразования в арабском языке / Вестник КазНУ. Серия Востоковедения. – №3 (48). – 2009. – С.97-105.
- [3] Роузентал Ф. Торжество знания. Концепция знания средневековом исламе. – Москва: Наука, 1978. – 372 с.
- [4] معجم مصطلحات العلوم الشرعية. الرياض, ٢٠٧١ م.- ٢٠٧٦. ص
- [5] Фахреддин Атар. Основы теории и методологии фихаха. Перевод, Т.Хабибуллин.– Стамбул: Эркам, 2018. – 148 с.
- [6] Насыров И.Р. Основания исламского мистицизма (генезис и эволюция). – М.: Языки славянских культур, 2009. – 552 с.
- [7] Смирнов А. Словарь средневековой арабской философской лексики // В.Кн. Средневековая арабская философия. Проблемы и решения. – Москва: «Восточная литература» РАН, 1998. – 354 с.
- [8] Әбу Насыр әл-Фараби. 10 томдық шығармалар жинағы. 1-том. Метафизика. – Астана: ТОО «Лотос – Астана», 2007. – 336 б.
- [9] Оңдасынов Н.Д. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. Т.2. – Алматы: Білім, 2001. – 400 б.
- [10] Аль-Фараби. Логические трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1975. – 672 с.
- [11] Философский словарь / под ред. И.Т.Фролова. – 7-е изд., прераб. и доп. – М.: Республика, 2001. – 719 с
- [12] Ивин А.А., Никифоров А.Л. Словарь по логике. – М.; ВЛАДОС, 1997. – 384 с.
- [13] Абдуллаев Н.К. Кәләм сөзінің эпистемологиясы және кәләм әдістемесінің қалыптасуы // ҚазМУУ хабаршысы. Дінтану сериясы. – № 4. – 2019. – Б. 39-43.
- [14] Акимханов А.Б. Әбу Мансур әл-Матрудидің иман мәселелеріне қатысты ұстанымы // Философия докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2016. – 204 б.

REFERENCES

- [1] Baranov H.K. Arabsko-rýsskú slovar (Arabic-Russian Dictionary). – М.: Rýs.iaz., 1984. – 944 s. [in Rus.]
- [2] Mýstafaeva A.A. Osnovnyye sposoby terminoobrazovania v arabskom iazyke (The main ways of term formation in the Arabic language) // Vestnik Kazný. Seria Vostokovedenia. – 2009. – №3 (48). – S. 97-105. [in Rus.]
- [3] Roýzentel F. Torjestvo znania. Konsepsia znania srednevekovom islame (The triumph of knowledge. The concept of knowledge in medieval Islam). – Moskva: Naýka, 1978. – 372 s. [in Rus.]
- [4] Mugzham mstlhat al-ulumu-sh- shargia. – al-Riad. – 2018 m. – 2076 c.

- [5] Fahreddin Atar. Osnovy teorii i metodologii fıkhaha (Fundamentals of Fiqh theory and methodology). Perevod, T.Habıbyıllın. – Stambıl: Erkam, 2018. – 148 s. [in Rus.]
- [6] Nasyrov I.R. Osnovaniya islamskogo mıstısızma (genezis i evolúsiya) (The Foundations of Islamic Mysticism (genesis and evolution)). – M.: Iazyki slávánskıkh kúltúr, 2009. - 552 s. [in Rus.]
- [7] Smirnov A. Slovar srednevekovoı arabskoı filosofskoı leksıkı (Dictionary of Medieval Arabic Philosophical Vocabulary) // V.Kn. Srednevekovaia arabskaia filosofia. Problemy i resheniya. – Moskva: "Vostochnaia literatúra" RAN, 1998. – 354 s. [in Rus.]
- [8] Äbu Nasyr äI-Farabi. 10 tomdyq şyğarmalar jınağy (Collection of works in 10 volumes). 1-tom. Metafizika. Astana: TOO «Lotos – Astana», 2007. – 336 b. [in Kaz.]
- [9] Oñdasynov N.D. Arabşa-qazaqşa tüsındırme sözdık (Arabic-Kazakh Explanatory Dictionary). T.2. – Almaty: Bılım, 2001. – 400 b. [in Kaz.]
- [10] Al-Farabi. Logicheskie traktaty [Logical treatises]. – Alma-Ata: Naýka, 1975. – 672 s. [in Rus.]
- [11] Filosofskıı slovar (Philosophical Dictionary) / pod red. I.T.Frolova. – 7-e izd., prerab. i dop. – M.:Respúblika, 2001. – 719 s. [in Rus.]
- [12] Ivin A.A., Nikiforov A.L. Slovar po logike (Dictionary of Logic). – M.; VLADOS, 1997. – 384 s. [in Rus.]
- [13] Abdullaev N.K. Kälám sözınıñ epistemologiasy jáne kälám ädistemesınıñ qalyptasuy (Epistemology of the word Kalam and the formation of Kalam methodology) // QazMÜU habarşysy. Dintanu seriesy. – 2019. – №4. – B. 39-43. [in Kaz.]
- [14] Akimhanov A.B. Äbu Mansur äI-Matrudidıñ iman mäselelerine qatysty üstanymy (The position of Abu Mansur al-Matrudi on the issues of faith) // Filosofıa doktory ğylymi дәrejesın alu üşın daiyndalğan disertasiya. – Almaty, 2016. – 204 b. [in Arab.]

ТОЛКОВАНИЕ АРАБО-ИСЛАМСКОГО ТЕРМИНА «КАУЛ», ИСПОЛЬЗОВАННОГО В ФИЛОСОФСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АБАЯ

*Амренов А.Д.¹, Саурбаев Р.Ж.², Сарыбаева Б.Ж.³

*¹канд.фил.наук, ассоц. профессор, Павлодарский педагогический университет имени Алкея Маргулана

Павлодар, Казахстан, e-mail: adilbek.amrenov.61@mail.ru

²канд.фил.наук, профессор, Университет Торайгыров

Павлодар, Казахстан, e-mail: rishat_1062@mail.ru

³канд.фил.наук, доцент, Павлодарский педагогический университет имени Алкея Маргулана, Павлодар, Казахстан

e-mail: bayanjan73@mail.ru

Аннотация. Творческое наследие Абая Кунанбаева всесторонне изучается в гуманитарном направлении. Однако существенным недостатком исследований казахстанских литературоведов является то, что в них не рассматриваются произведения Абая с текстологической позиции. В частности, не раскрыты лексические значения арабских терминов в философских трактатах мыслителя. В целом абсолютно не изучен арабо-персидский лексический слой произведений Абая Кунанбаева. В том числе религиозные, философские, логические термины остались незамеченными.

Цель статьи – определить понятийно-семантическую специфику арабоязычного логико-философского термина, использованного в тексте стихотворения Абая.

В статье проведен анализ термина «каул», который часто встречается в арабоязычных средневековых интеллектуальных текстах (религиозных, логико-фактографических трактатах), не рассмотренных текстологами или не раскрывающих смысл термина, использованного в стихотворении Абая «Алла деген сөз жеңіл».

Анализируется развитие и становление научно-философского термина «кауль» в области познания и его использование Абаем в своей философской лирике. Религиозно-философская терминология в лирике Абая рассматривается как продолжение работы Аль-Фараби, ознаменовавшей начало становления традиции каламской (фалсафы) и мантыкской логики.

Абай вводит в свои философские тексты и поэтические произведения научно-познавательную терминологию, сформированную средневековыми арабскими философами в учениях о вере, в которых познание Аллаха (мгрифату Аллах) основано на философском и религиозном синтезе.

В статье рассматриваются особенности использования термина «кауль» в творчестве Абая с опорой на высказывания исламских ученых, в том числе в логико-философских трактатах Аль-Фараби, ученых-востоковедов в контексте средневекового арабского интеллектуального учения о религии (фикх, шариат, вероисповедание, хадис и т.д.).

При проведении исследования использовались дескриптивный (описательный) метод, а также ретроспективный анализ, текстологический анализ. В результате исследования было проанализировано использование термина «кауль» в таких религиозных учениях, как вероучение, фикх, шариат, хадисы, корановедение.

Научная новизна проведенного исследования определяется полученными выводами о значениях анализируемого термина в произведениях Абая.

Практическое значение итогов работы заключается в том, что статья может быть использована в качестве дополнительного учебного материала при подготовке к лекциям и семинарам по литературоведческим дисциплинам в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: текстология, арабо-персидская лексика, пропозиция, масдар, философский термин, мантык-логика, учение о религии, концепт текста, учение калам, мутакаллим

THE CONCEPT OF THE ARABIC TERM «KAUL» USED IN ABAI'S POEM

*Amrenov A.D.¹, Saurbaev R.Zh.², Sarybaeva B.Zh.³

¹Cand. of Phil. Sc., Associate Professor, Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, Kazakhstan
e-mail: adilbek.amrenov.61@mail.ru

²Cand. of Phil. Sc., Professor, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
e-mail: rishat_1062@mail.ru

³Cand. of Phil. Sc., Associate Professor, Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, Kazakhstan
e-mail: bayanjan73@mail.ru

Abstract. Abai's creative heritage is being comprehensively studied in the humanitarian direction. One drawback lies in considering the textual side of the poet's works. In particular, the terminological meaning of Arabic words in philosophical works was not disclosed. In general, the lexical layer of Abai's works from the Arabic-Persian language has not been studied in principle.

The purpose of the article is to determine the conceptual and semantic specifics of the Arabic-language logical and philosophical terms used in the text of Abai's poem.

The article analyzes the term "Kaul", which is often found in Arabic-language medieval intellectual texts (religious texts, logical-factual treatises) that have not been considered by textual scholars or do not reveal the meaning of the term used in Abai's poem "Allah is light".

In the course of preaching the doctrine of faith, Knowledge of Allah (Mağrifaty Allah), based on the philosophical and religious synthesis, Abai introduces original concepts into his

philosophical texts using terms and reflects the special scientific cognitive terminology formed by medieval Arab philosophers in his poetic work.

The author cites the statements of Islamic scholars, including in the Logical and philosophical treatises of Al-Farabi, expressed by orientalist in the context of the medieval Arab intellectual context of the teaching of religion regarding the use of the term "Kaul" in the use of Abay.

Methods of description, analysis, and retrospective research were used in the study.

The presence of new conclusions about the meaning of the analyzed term, which were not previously mentioned, indicates the novelty of the article. Moreover, the absence of religious, religious-philosophical, and logical terms in Abai's works determines the relevance of the study.

The practical significance of the results of the work lies in the fact that the article can be used as an additional educational material in preparation for lectures and seminars on the cycle of literary disciplines in higher educational institutions.

Keywords: textology, Arabic-Persian vocabulary, proposition, Masdar, falsafal term, mantic logic, religion, text concept, kalam, creed

Статья поступила 28.02.2023